

ВСТУПНА СТАТТЯ

«Приходжу на своє подвір'я, бачу – в сусідів дев'ятеро душ побитих. Гергелева Настя була паралізованою, то діти винесли надвір, як втікали. Коли поляки підпалили хату, то її вкинули у вікно в вогонь. Казали, дуже кричала в тому вогні, поки не згоріла... По сусідству в Собчуків двох забили. Хата в хату всіх старших людей вибили. Де бачили, що яке старе чи мале було – всіх насмерть. Мостом лежали люди. Не було кому ховати».

Спогад Антоніни Метюк зі Сагриня¹

Погром

У заголовок цієї книжки ми поставили слово «Погром». Саме цим словом події з березня 1944 р. на Грубешівщині називали наочні свідки, коли склали зізнання в Українському Допомоговому Комітеті (УДК) в Грубешеві протягом наступних днів і тижнів після того, що сталося. Усі були в стані повного шоку від несподіваної й безпрецедентної за жорстокістю та кількістю жертв атаки польських сусідів на українське населення цього краю. Саме це слово, якого тут ніколи не знали, та яке вже й в Україні майже забулося після беззаконня та анархії періоду революції, виринуло раптом тут, на межовій землі між українським і польським етносом у 1940-х рр. ХХ ст., як таке, що найбільш адекватно описувало події.

За словом «погром» криється атака польських відділів Армії Крайової (АК) та Селянських Батальйонів (БХ – Батальйони Хлопске) на 45 українських сіл Грубешівського повіту, яка сталася між 8 березня і кінцем травня 1944 р. Погром почався в ніч з 9 на 10 березня 1944 р. раптовою і одночасною атакою на 11 українських сіл. Після тижневої перерви, розпочалася друга хвиля атак, ще масштабніша за першу, бо атаковано нараз аж 22 українські села. Після того польські атаки відбувалися вже спорадично, хоч деякі з них були не менш кривавими, ніж у двох перших хвилях. Причиною спаду польських атак став протинаступ УПА, коли українські відділи почали атакувати польські села, задіявши таким чином спіраль польсько-українських акцій, яку призупинив на цій території щойно прихід советських військ.

¹ *Кров українська, кров польська... Трагедія Холмищини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / упор. М. Іванік. Торонто–Львів 2014, с. 52.*

Польська атака на українські села має вже відносно багату бібліографію. З польського боку це насамперед комбатантська мемуаристика, однак писана через багато років після подій і тому засвідчує не так історичні факти, як перекази та настрої середовища, в якому вона постала².

З українського боку – що зрозуміло – це перш за все віктимна література. Головний корпус свідчень становлять 68 протоколів, списаних в УДК Грубешів та підпільною адміністрацією ОУН зразу після кривавих подій і, власне, представлених в цьому томі. Це абсолютно унікальне джерело відомостей про події з весни 1944 року на Грубешівщині. У цьому виданні всі відомі на сьогодні свідчення вперше друкуються як цілість.

Багатою також є українська мемуаристика, постала у пізнішому часі³.

У роботах польських істориків тема погрому у березні–квітні 1944 р. виступає як епізод на ширшому чи вужчому тлі польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни⁴. Одинокую монографією, присвяченою окремо цій темі, є (крім давніших його статей) книжка Маріуша Сави, написана значною мірою з методологічним нахилом до історичної антропології⁵. Книжка М. Сави не тільки найбільш всесторонньо, але також найбільш зважено описує трагедію Сагриня.

З українського боку бібліографія робіт істориків бідніша. Найважливіші дослідження належать Михайлові Горному, Віталієві Макару, Юрієві Макару

² Напр. у книжці Waclaw Jaroszyński, Boleslaw Klembukowski, Eugeniusz Tokarczuk. *Łuny nad Huczwą i Bugiem. Walki oddziałów AK i BCH w Obwodzie Hrubieszowskim w latach 1939–1944*. Zamość 2002 бібліографія самих лише польських спогадів учасників боїв нараховує понад 119 свідчень. Не менший вплив мемуаристики учасників боїв на авторський наратив спостерігаємо в іншого автора, який скористався свідченнями та спогадами 116 учасників. Див. Jerzy Markiewicz. *Partyzancki kraj*. Lublin 1980.

³ Для прикладу назвімо головні книжкові видання: Лідія Власюк-Коломієць. *Ангел-хранитель. Спогади про Холмську Грубешівщину, Ласків і чужину*. Рівне 1999; *Кров українська, кров польська. Трагедія Холмицини і Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах* / упор. Мирослав Іваник. Торонто–Львів 2014; *Волинь та Холмицина в 1943–1944 роках. Українські жертви* / упор. Іван Пушук. Львів 2014; мемуари, вміщені у другому і третьому томах тритомного видання (Юрій Макар та інші. *Від депортації до депортації*, т. 2, с. 255–658; т. 3, с. 199–432) та спогади, надруковані у третьому томі львівської серії під редакцією Юрія Сливки (*Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.*, т. 3 / ред. Юрій Сливка. Львів 2002).

⁴ Див. Mariusz Zajączkowski. *Українське підзем'я на Lubelszczyźnie в okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin–Warszawa 2015; Grzegorz Motyka. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*. Warszawa 1999, s. 171–206 та згадану вже працю Waclaw Jaroszyński і in. *Łuny nad Huczwą i Bugiem...*

⁵ Mariusz Sawa. *Pociski, jak paciorki różańca. Armia Krajowa i Bataliony Chłopskie wobec Ukraińców w Sahryniu i innych wsiach powiatu hrubieszowskiego 9–10 marca 1944 r.* Wrocław–Wojnowice 2024. Його ж. Spór o Sahryń 44 (cz. 1) // *Zamojski Kwartalnik Kulturalny* 2014, nr 2, s. 81–83; Його ж. Spór o Sahryń 44 (cz. 2) // *Zamojski Kwartalnik Kulturalny* 2014, nr 3, s. 84–86; Його ж. Sahryń '44 – ku monografii zbrodni // *Dzieje Najnowsze* 2020 nr 4, s. 143–150.

та Анатолієві Салюку⁶. Натомість одинокою монографічною роботою можна вважати популярний нарис Івана Банащука «Сагринь – біль і печаль наша»⁷.

Не можна також забувати про закордонних українських дослідників. Чи не першим, хто опублікував документальні свідчення про Грубешівський погром був Микола Сивіцький у своєму тритомнику документів⁸. Частина німецькомовних документів оприлюднив у Канаді Василь Верига⁹. Свідчення та спогади друкувалися також у видавничій серії «Надбужанщина»¹⁰.

Значніші успіхи українська історіографія має в документуванні українських жертв цього конфлікту. Починаючи від капітальної роботи, яку вже в 1944 р. провів УДК в Грубешеві та його відділення на місцях, через кропітку працю післявоєнних дослідників¹¹, і кінчаючи збірною статистикою українських жертв у монографії авторів цього видання¹², українська історіографія склала найповніший з можливих список усіх жертв погрому з весни 1944 р., а через це встановила реальний вигляд масштабу трагедії. Завдяки цій солідній основі постав діаметрально інший образ подій до того, який дотепер безперешкодно пропагувала польська історіографія.

Що передувало польській атаці з березня 1944 р.?

Події на Грубешівщині у попередні місяці перед березнем 1944 р. не відбувалися, що мали статися. Напруга в стосунках між поляками й українцями

⁶ Юрій Макар та інші. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)*. Т. 1–3. Чернівці 2011–2015. Юрій Макар та Віталій Макар оприлюднили свідчення-протоколи очевидців, див. Ю. Макар та В. Макар. Палали села разом з їх мешканцями (трагедія українських сіл Холмщини навесні 1944 р.) (ч. 1) // *Україна-Європа-Світ* 2011, вип. 6–7, с. 434–443; Йх же. Палали села разом з їх мешканцями (трагедія українських сіл Холмщини навесні 1944 р.) (ч. 2) // *Україна-Європа-Світ* 2011, вип. 8, с. 290–309.

⁷ *Сагринь – біль і печаль наша* / упор. Іван Банащук. Львів 2007.

⁸ Mikołaj Siwicki. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, т. III. Warszawa 1994. Українське видання: *Історія польсько-українських конфліктів*. Т. III. Київ 2005.

⁹ Vasyl Weryha. *The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities, 1939–1944*. Edmonton–Toronto. 2000.

¹⁰ *Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник*. Т. 14. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. 1986–2004.

¹¹ Найважливішу роботу провели на цьому полі Михайло Горний та Віталій Процюк. Див. Віталій Процюк. *Книга пам'яті*. Львів 1994; Його ж. *Книга пам'яті*. Львів 1996; Його ж. *Книга пам'яті: До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні (1944–2004)*. Львів 2004 (вид. 2-ге. Львів 2012); Михайло Горний. *Трагедія українських сіл Холмщини 1943–1945 рр.* Львів 1997; *Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941–1947 роки* / ред. Михайло Горний; упор. Іван Банащук, Анатолій Салюк. Львів 2008.

¹² *Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1944 рр.* / упор. Ігор Галагіда та Мирослав Іваник. Львів 2021.

існувала вже від кінця 1942 р., загострилася з початком 1943 р. через виселенську акцію поляків і українців у Замостянському й суміжних повітах. Ситуація ще більше загострилася з березня 1943 р., коли поляки розпочали акцію індивідуального терору проти українських активістів. Проте, весь той час був це конфлікт поміркованої інтенсивності. Окремі атаки на українські села переводили відділи організованого в АК чи БХ польського підпілля, проте переважна більшість польських акцій мала не політичний чи військовий, але чисто грабіжницький характер. Злочини на українських селах чинили в основному сусіди-колоністи з навколишніх польських колоній, при чому участь поляків-односельчан в атаках польських колоністів на українські села була невисока. Саме організована групова участь мешканців польських колоній у пограбуваннях українських сіл відрізняла польський бандитизм від українського, який мав скоріше індивідуальний кримінальний характер. При тому обидва бандитизми в Грубешівському повіті вписувалися в надзвичайно високий рівень насильницької активності по всьому Люблинському дистрикту, який був найвищим у всій Генеральній Губернії¹³.

Якщо грабежі, побої та палення господарств скеровані були здебільшого проти українських селян та українських кооператив і мали за ціль підризок економічного становища селянства та терор страхом, тоді польський політичний терор проти українців у 1942–1943 рр. мав насамперед постать індивідуальних атак на інтелігенцію та активних членів громадського життя. Вбивства, побої, викрадання, грабежі та залякування скеровані були найперше проти вчителів, священників, солтисів, працівників допомогівих комітетів, лікарів, агрономів. Хоч в абсолютних числах кількість жертв може здаватися поміркованою, однак справжня вага тих акцій була в тому, «що ці індивідуальні вбивства були надзвичайно резонансними з огляду на жертви, які були активними представниками української громади. Вбивства активістів створювали в українському середовищі атмосферу терору й загрози, а водночас і настрої до мобілізації для протидії»¹⁴.

Військово або політично мотивованих нападів з боку організованого польського підпілля було небагато й були вони спрямовані найчастіше проти станиць української допоміжної поліції. До таких нападів можна зарахувати напад на станицю в Буковині 26 липня 1943 р. та два напади на

¹³ Кількість бандитських і грабункових нападів в листопаді 1943 р. в Люблинському дистрикті була 2849 (у той час в дистрикті Галичина – 427); у лютому 1944 р. – 2365 (у Краківському дистрикті – 247), а протягом року (від березня 1943 до квітня 1944 р.) в Люблинському дистрикті німці відмітили аж 30674 кримінальних нападів. Пор. *Národní archiv, Úřad říšského protektora, Dodatky II, Befehlshaber der Ordnungspolizei – Polsko, GG 1943–1944, s. 255, Raubüberfalle und andere Gewalttaten von Banditen [vom März 1943 bis April 1944]*.

¹⁴ *Українські жертви Холмищини та південного Підляшшя...*, с. 98.